

РИЗОМАТИЧНІ ВАРІАЦІ СУЧАСНОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

У площині філософського дискурсу завжди виокремлювалися фігури мислителів, творчість яких перебувала в центрі постійної уваги дослідників та критиків. Серед сучасних філософів така честь належить представникам французької філософії останніх десятиріч ХХ століття, оскільки саме вони порушували найбільш нагальні питання — сутність та статус філософії, проблеми співвідношення буття та існування, питання легітимності метафізики тощо. Філософський спадок Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, — а саме про них буде йти мова у даному дослідженні, — неодноразово ставав об'єктом вивчення українських і російських дослідників (О. Вайнштейн, Г. Заїченко, С. Зенкін, А. Зотов, І. Ільїн, В. Конєв, В. Окороков, О. Соболев, О. Хома, О. Шевченко, О. Йосипенко, В. Ярошовець). Що стосується творчості Ж. Дельоза, то варто відзначити дослідження В. Конєва «Трансцендентальний емпіризм Ж. Делёза: Семинары по «Различению и повторению» (Самара, 2001) та наукову розвідку О. Йосипенко «Критичні витоки основних концептів філософії Ж. Дельоза» (Київ, 1998), де інтелектуальний спадок французького мислителя аналізується досить детально та прискіпливо. Його співавтору та другу Ф. Гваттарі пощастило значно менше, на пояснення чого можна навести дві причини. По-перше, основні роботи Ф. Гваттарі написані у співавторстві з Ж. Дельозом («Анти-Едіп: Капіталізм та шизофренія» (1972), «Ризома» (1976), «Тисяча плато» (1980) та «Що таке філософія?» (1991)), а, по-друге, його постать просто опинилася у тіні слави Ж. Дельоза.

Представлена стаття *має за мету* здійснити аналіз програмної роботи Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі «Ризома», завдяки якій у філософській загал уводиться новий концепт «ризому», покликаний стати підґрунтям усієї постсучасної філософії. *Головні завдання статті* — ознайомлення з категоріальним апаратом та методологічними принципами, на яких базується ризоматична модель світу та розвитку Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, ілюстрація дії ризому при дослідженні проблеми влади у сучасній французькій філософії.

Постсучасна філософія Франції вимальовує досить оригінальний образ світу, який характеризується наявністю ліній артикуляції та розчленування, страт та територіальностей, але, у той же час у цьому світі таке ж значення мають лінії вислизання, рухи детериторизації і дестратифікації. Рухи відносно цих ліній утворюють або феномени відносного гальмування, або, навпаки, стримкості та розриву. Домінантою такої картини світу постає множинність, котра, отримуючи характер субстанції, утворює різні види машин (військову, політичну, соціальну, виробничу тощо). Як наслідок: «машинна будова спрямована на страти, котрі, безперечно, створять з нього свого роду механізм, або усвідомлену цілісність, або визначеність, що приписується суб'єктові, але також і на *тіло без органів* (corps sans organes), котре постійно руйнує, примушує проходити й рухатися частки, що не мають сенсу, чисті інтенсивності, та приписувати собі суб'єкти, у яких не залишається нічого, окрім імені як сліду інтенсивності» [1, с.9].

Такий образ світу легітимує книга «Ризома», котра, як і інші тексти Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, досить складна для сприйняття, і ця складність має свої причини. Для філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі характерна відмова від системи та програми, котра є не лише намаганням позбавитися мінливості ринку, примх моди та примусів академічності. Вона ж вказує на складність, яка сама є результатом розуміння філософії. Філософія, на відміну від інших образів знання, може представляти свої об'єкти не лише як даності та вводити поняття як відповідники фактам. Між мисленням та тим, що мислиться, панує певний інтервал, тому система, методи, програма — це лише засоби, за допомогою яких можна подолати білі плями, у

котрих полягає можливість філософії, — щоб незважаючи ні на що зробити думки доступними для реципієнта, зробити їх сприйнятними.

Озирання на репрезентабельність відповідає тим самим примусу, що сам виростає з імпульсу мислення. Саме тому не в останню чергу Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі чинили так, що філософія мусила сприйматися не стільки як рефлексія чи аргументація, скільки як винахід чи оформлення, як «дисципліна про створення понять». Рефлексія вказує на присутність свідомості та інтеріорність суб'єкта, аргументація — на порядок речень та на фактичність референтів. У поняттях же сила мислення зосереджена в одній фігурі, констеляції взаємопроникливих мотивів, які можуть вихопити представлення того, що у мисленні сторониться представлення.

Класична філософія розробила і свято зберігала модель світу у вигляді дерева, головними ознаками якої були вертикальний зв'язок між небом та землею, лінійна односпрямованість розвитку, детермінованість сходження, бінарні відношення «уліво-вправо», «високо-низько». Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі у своїй книзі «Ризома» виділяють два різновиди цієї моделі — «дерево-корінь» та «система-корінець, або мочковатий корінь». Перша модель має стрижневі корені з периферійним недихотомічним розповсюдженням гілок і характеризується роздвоєнням Єдиного, що підкоряється законам бінарної логіки. Важлива роль при цьому належить суб'єктові, а об'єкт повністю підкоряється умові «корінної єдності — єдності стрижня, котрий підтримує вторинні корені» [1, с.10].

Система-корінець відрізняється від першої тим, що її головний корінь або знищений, або недостатньо розвинутий, тому він виступає тією основою, на яку надбудовуються вторинні корені, утворюючи у такий спосіб множинність. Звичайно, такі методологічні установки призводять до того, що світ перетворюється на хаос, місце головного кореня займає мочковата система корінців. Як бачимо, обидві моделі прагнуть утворити множинність лише одним шляхом — добавляючи нові зовнішні якості до того виду множини, що є вже наявним. Модель дерева постає трансцендентною, ієрархічною структурою, котра може отримати розвиток лише завдяки бінарним опозиціям, тому невирішуваним стає завдання створити множинність не шляхом додавання нових одиниць, а навпаки, виділяючи єдине із множини. Така операція доступна лише у ризомі, альтернативній моделі неявного та неексклюзивного зв'язку світу, котру засновують Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі.

«Ризома як приховане стебло радикально відрізняється від коренів та корінців. Ризоми — це цибулини, клубні... Сама по собі ризома має різні форми, починаючи від її поверхневого розширення і до її конкретного втілення в цибулинах та клубнях» [1, с.12]. Ризома — це термін, запозичений з ботаніки, який означає кореневу систему рослини, позбавлену центрального (головного) відростку, в результаті чого сітка переплетеного коріння є субстанціонально рівнозначною і утворює перервну поверхню, позбавлену глибини і, відповідно, позбавлену й суб'єкта, що виконує контрольно-наглядові функції. Зрозуміло, що ця модель не має і центру, а тому не може бути представлена у вигляді обмежувальної структури.

Ризома має такі основні властивості або принципи:

1) та 2) принципи зв'язку та гетерогенності: що будь-яка точка ризоми може й повинна бути пов'язана з будь-якою іншою точкою, на відміну від дерева або кореня, котрі фіксують точку, порядок в цілому. Тому в ризомі будь-яка лінія не обов'язково веде до лінгвістичної лінії, а може утворювати біологічні, політичні, економічні ланцюжки, використовуючи при цьому не лише порядок знаків, а й порядок речей. Мова, побудована на основі бінарної опозиції означуваного та означуючого, втрачає у площині ризоми своє привілейоване становище, перетворюється на гетерогенну систему.

3) принцип множинності, завдяки якому множинне досліджується як субстанційне, що не пов'язане більше з Єдиним як суб'єктом і об'єктом, природною та духовною реальністю як образом світу в цілому. Множинність постає сукупністю вимірів та ліній зв'язку, котра має здатність змінювати власну природу внаслідок кількісного зростання. «Поняття єдності з'являється тоді, коли у множині відбувається процес суб'єктивації або владу захоплює означальне: те ж саме відноситься і до єдності-стрижня, що встановлює сукупність двозначних

відношень між елементами або точками об'єкта, або до Єдиного, котре ділиться відповідно закону бінарної логіки диференціації у суб'єкті» [1, с.14]. Таким чином, єдність структури дерева стає неможливою, адже ризома представляє собою план консистенції множин, котрий складається із вимірів, чисельність яких збільшується разом зі збільшенням відношень, що в ньому встановлюються. Більш того, множини визначаються не «з середини», як у випадку структурного стану, а «із зовні» під дією абстрактної лінії, лінії вислизання (детериторизації), котра співвідноситься з іншими лініями.

4) принцип незначущого розриву або непаралельної еволюції — тобто ризома може бути розірвана в будь-якому місці і внаслідок цього вона перебудовується на іншу лінію. Як нам уже відомо, ризома може містити у собі субструктури (територизації), котрі під дією ліній зламу детериторизуються з метою майбутнього підпорядкування іншим субструктурам, де відбувається нова територизація. Для пояснення того, яким чином процеси детериторизації та територизації можуть бути безвідносними й одночасно включеними один до одного, автори «Ризоми» наводять дуже красивий приклад: «Орхідея детериторизується, створюючи образ, калькуючи осу, а оса в цьому образі знову територизується. Тим не менш вона детериторизується, перетворюється на частинку апарату розмноження орхідеї; у той же час вона знову територизує орхідею, розносячи пилок. Оса та орхідея утворюють ризому, будучи гетерогенними» [1, с.15]. Тобто ризома, хоча й проходить через бінарності та структури, проте не зводиться до них.

5) та 6) принципи картографії та декалькоманії: ризома не підкоряється ніякій структурній або породжуючій моделі, цурається самої думки про генетичну вісь як глибинну структуру. Ризома представляє собою не кальку (логіка кальки та розмноження — це логіка дерева), а мапу, що не приймає можливості утворення площини навкруг наперед встановленого, обмежувального центру. Як ми впевнилися, орхідея не калькує осу, вона креслить мапу з осою в середині ризоми. Звідси вимога декалькоманії — відмови від залишкових слідів структурних моделей (такими уявляються лінгвістика та психоаналіз). Зробити це можна шляхом перенесення їх назад на мапу (ризому), що дасть змогу знову активізувати їхні приховані лінії зламу.

Отже, тепер ми маємо змогу виділити основні властивості ризоми. Головна її відмінність від дерев та коренів полягає у здатності поєднувати одну певну точку з другою точкою, а кожную лінію не обов'язково поєднувати з іншою лінією того ж самого типу, ризома може використовувати різні утворення, як знакові, так і не знакові. Її не можна звести ні до Єдиного, ні до множинного, оскільки вона складається не з єдностей, а із рухливих ліній. У неї немає ні початку, ні кінця, а є лише середина, з якої вона виростає і за межі якої вона виходить. «Вона утворює багатомірні лінеарні множини без суб'єкта та об'єкта, котрі поєднані у плані консистенції і із яких завжди вираховується Єдине (n-1)» [1, с.27].

На відміну від структури, що визначається через сукупність точок та позицій, бінарних відношень між ними, а також двосторонніх зв'язків між позиціями, ризома виключно складається з ліній (членування, стратифікації, вислизання, детериторизації), котрі представляють собою локалізовані зв'язки між точками та позиціями, а тому є відмінними від ліній типу дерева. До того ж, на відміну від дерева, ризома не є обертом репродукції, ні зовнішньої репродукції як дерево-корінь, ні внутрішньої як дерево-структура. Ризома пов'язана з мапою, котра має бути роз'ємною, такою, котру можна перевернути, приєднати, модифікувати на множину входів та виходів, поєднати з лініями вислизання.

Тепер проаналізуємо одну з ризоматичних варіацій французької філософії, пов'язану з проблемою влади. Ризома, являючи собою каркас суспільства, досить оригінально здійснює владні повноваження, оскільки функції влади від персонажа певною мірою перебирає на себе ризома. Вона наглядає за пересуванням персонажа, позначаючи індексами й мітками шлях його переміщення. Отже, влада стає органічно розподіленою по всій безкінечності ризоми, поміж усіма елементами, так що правомірно говорити про певну паноптичність ризоми, в котрій спостерігається взаємозумовленість, піднадзорність елементів, взаємозалежність, пов'язаність конотативними зв'язками.

У зв'язку з паноптичністю ризому доречно пригадати розуміння влади у М. Фуко, котре має одним із своїх витоків концепцію паноптичності Бентама, що має за основу закритий, поділений, зусібіч спостережуваний простір, де за кожним індивідом закріплено визначене місце, контролюються будь-які рухи, реєструються усі події, центр пов'язаний з периферією, а влада виявляється неподільною відповідно до цілісної ієрархічної структури, а тому основними атрибутами влади є піднадзорність та карність. Бентамів паноптикон — це архітектурна споруда, в якій «на периферії кільцева споруда, в центрі вежа; вежа має великі вікна, які виходять на внутрішню поверхню кільця, периферійна споруда поділена на комірчини, кожна з них пронизує всю товщу споруди і має два вікна: одне звернене до середини й відповідає вікнам вежі, друге виходить назовні й освітлює всю комірчину. Тож тоді досить посадити в центральній вежі наглядача, а в кожній комірчині замкнути божевільного, хворого, в'язня, робітника чи школяра. Оскільки наглядач сидітиме у вежі проти світла, то зможе добре й виразно бачити маленькі силуети ув'язнених у периферійних комірчинах» [2, с.249 — 250]. Влада пронизує собою соціальне тіло, утворюючи безкінечну необмежену площину ієрархії підвладності, оскільки влада є видимою, але в той же час недосяжною для перевірки, бо ув'язнені не можуть бачити наглядача і не повинні знати, чи справді за ними наглядають, але вони мають бути впевнені, що за ними завжди можуть наглядати. В цій площині, подібно до атомів Демокріта, рухаються анонімні індивідууми, утворюючи соціум тією мірою, якою вони можуть контролювати один одного, впливаючи на долі та вчинки інших, в'язень завжди виступає як об'єкт інформації, але він ніколи не стане суб'єктом спілкування. Отже, «паноптика — чудесна машина, котра фабрикує з найрізноманітніших бажань однорідні наслідки влади».

Підозра — ось ідеальний стан влади, бо вона розокремлює індивідів, утворює паноптичну спільноту, де будь-яка зміна поведінки індивідуума, хай навіть зовсім незначна, миттєво фіксується, кваліфікується наглядачем і має наслідком неминуче покарання. Демократичність — це найбільш підозріла ознака, що насторожує і примушує триматись у рамках власного тіла, і влада, таким чином — це безперервний зовнішній примус утримування в кордонах, вона не допускає розростання, виходу за межі свого тіла; примусова статичність — це змога контролю й уникнення небезпеки для самої влади, адже боротьба з владою — це ніщо інше, як прагнення влади заради владарювання.

Паноптикон автоматизує та дезіндивідуалізує владу, функціонує як своєрідна «лабораторія влади», бо завдяки своїм спостережним механізмам він збільшує дієвість та спроможність проникання в людську поведінку «і там, де просунеться влада, зростає пізнання в усіх сферах, де влада виявляє свою дію, з'являються нові об'єкти, які ще треба пізнати» [2, с.256].

Паноптичний устрій програмує засади функціонування суспільства, наскрізь пронизаного та нашпигованого дисциплінарними механізмами, являє собою функціональний пристрій, який має вдосконалити здійснення влади, зробити його швидким та ефективним.

На основі паноптичного принципу утворюється у М. Фуко ще один соціальний феномен*. Саме з ідеєю паноптикону як осередку водночас нагляду й спостереження, безпеки та пізнання, індивідуалізації та тоталітаризму, ізоляції та прозорості тісно пов'язана ідея в'язниці, що є найпридатнішим місцем для її втілення. Саме в'язниця встановлює кількісну еквівалентність між злочином і терміном ув'язнення, є апаратом трансформації індивідів. В'язниця в своїй природі поєднує дві ідеї — покарання, що проявляється через позбавлення свободи та виправлення, реадaptaція, що забезпечується низкою спеціальних заходів. Покарання, що накладається законом, має дві мети: головна — відшкодування злочину та додаткова — поправа самого злочинця, це дає змогу розглядати в'язницю як покарання і як апарат. Внаслідок ізоляції в'язень опиняється сам на сам із владою, що діє на нього. Таким чином досягається головна мета тюремного ув'язнення — примусова індивідуалізація внаслідок розриву всіх зв'язків, не контрольованих владою або не визначених ієрархічною структурою.

Важливу роль у системі ув'язнення відіграє праця, що трактується як чинник тюремного переродження, дозволяє кількісно вимірювати ревність в'язня і поступ його поправи. «Платня за карну працю не винагороджує виробничої діяльності, а функціонує як двигун та орієнтир

індивідуальних перетворень; то юридична фікція, бо вона не репрезентує «вільного» віддавання робочої сили, — це хитромудрий засіб, від якого сподіваються ефективності у виправних процесах» [2, с.304]. Користь карної праці полягає «не в одержаному прибутку і не у формуванні корисних навичок, а у відтворенні владних відносин, певної форми економічної залежності, схеми індивідуальної покори та її припасування до виробничого апарату» [2, с.304].

Отже, тюремний апарат базується на трьох основних принципах: політико-моральний принцип індивідуальної ізоляції та ієрархії, економічний принцип сили, вжитої на примусову працю та техніко-медичний принцип одуження та нормалізації.

Ідеї М. Фуко дивним чином перетікають у інтелектуальні побудови Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, котрі у своїй праці «Тисяча плато» розробляють поняття «воєнна машина». Французькі мислителі стверджують, що політичний суверенітет має два полюси: жакливого володаря-мага, котрий оперує зв'язками, вузлами та сітками, та священника-короля-юриста, який впливає договорами, пактами, контрактами. (Уран-Зевс, Ромул-Нума). Зовнішнім проявом суверенітету постає військова функція.

Державний апарат утримується в русі примітним ритмом, котрий спочатку є великою таємницею, це таємниця богів чи королів-магів, однооких, котрі єдиним оком розсилають знаки. Королі-юристи є скоріше однорукими, які піднімають свою єдину руку як елемент права чи техніки, закону та інструменту**.

Або король-маг посилає на війну вояків, котрі йому не належать, або, і це вирішальне, — він перериває використання зброї, коли з'являється на полі битви, він замінює їх своїм єдиним оком, він «зв'язує без битви», він напружує військову машину лише для себе. Тобто постає тією точкою на тілі без органів, котра пов'язує собою інтенсивності. Що стосується іншого полюса, то король-юрист є великим організатором війни, він дає їй закони, вказує на поле, віднаходить право, накладає дисципліну, підпорядковує політичним цілям. Він створює з військової машини мілітаристську інституцію, припасовує воєнну машину у якості приводного ремня державному апарату.

Ризоматична ситуація зумовлена тим, що влада ніби безмежна, вона неокреслена у певному просторі, всі, навіть персонаж, наділені фрагментарним владним потенціалом, тому немає можливості сперечатись за владу як за її наявність, а історія, що оповідається, потенційно безкінечна. Персонаж ризоми реалізує владу як початок і можливість розгортання історії, елементи ризоми наділяються владою (потенціалом) самореалізації у конотативному механізмі, ризома наділена владою чергувати дискурси і давати хід розповіді. Історія, яка розповідається і яка волею персонажа призупинена, мислиться в ризомі як квазістворена і як даний перший заряд, величина потенціальної енергії, котра через механізми зв'язку елементів реалізується в кінетичну, навіть якщо реалізація її зупинилася — можливість тривання все одно продовжує існувати.

Але, якщо навіть за допомогою фантазії уявити, що в ризомі можлива ситуація кінця, кінцем по-справжньому це не може бути, оскільки він тут мислиться як згортання конотативних зв'язків, шляхів поєднання елементів до первісного денотата, котрий розпочав процес. Але цей же самий перший активізований елемент має потенцію зворотної актуалізації — у такому ж або в іншому обсязі. У світлі цього «кінець» розуміється як «оповідь про кінець», як продовження історії.

Поліваріантність розуміється як можливість реалізації денотативно-конотативного механізму: певна точка (подія) може зберегтися як денотат, і оповідь піде, спираючись на таку форму події. Включення, активізація конотації може дозволити прочитання зовсім іншої історії. Можливим є також, не відмежовуючись від попереднього варіанту розповіді, пустити її іншим шляхом.

Висновки. Образ ризоми, таким чином, вимальовується як найбільш вдалий концепт, котрий пояснює спосіб існування самої постсучасної філософії, і в той же час є способом пояснення нею оточуючого світу. Ризома постає як ацентрована система, що знаходиться у постійному процесі становлення. «Ризома не починається і не завершується. Вона завжди посередині, поміж речей, між-буття, *інтермецо*» [1, с.30]. Така собі середина без початку або кінця, те

становище «між», котре й позначає собою відношення представників сучасної французької філософії (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко), котре вони зайняли про розгляді фундаментальних філософських проблем. Їхні філософські побудови, котрі дуже часто називають просто постмодерними, значно глибші, ніж це здається на перший погляд, оскільки намагаються знайти та опрацювати не лише ті факти, що знаходяться на поверхні (суто постмодерний підхід) або в глибині (прерогатива модерну), а віднайти точки зламу та перетину між ними, саме той вимір «між», котрий може допомогти пізнати вічні таємниці Логосу, Рачію, Людини, Бажання тощо. Ризоматичні варіації на теми буття віднаходять його конструкцію не в жорсткому каркасі централізованої структури, не в ієрархізованій побудові багаторівневого світу, а в дуже гнучких, інколи повністю позбавлених опору та інерції, живих нитках, головною гідністю яких виступає не місце перебування, а властивість існування. Клубок саме таких ниток подає сучасна Аріадна тому сміливцю, котрий переступає поріг ризоматичного лабіринту постсучасності. Цей сміливець може прийти або повернутися до ніщо, шукати початок або основу, але головне для нього — це рух, рух до середини, через середину, заходячи та виходячи, не починаючи й не закінчуючи.

Наукова новизна запропонованого дослідження полягає у ґрунтовному аналізі поняття «ризоматичного», тому стаття буде корисною тим, хто цікавиться сучасною філософією Франції, та стане у нагоді при підготовці до семінарів з філософії, написанні рефератів, курсових та дипломних робіт. У цьому полягає її *теоретичне та практичне значення*.

* Якби про цей феномен писали Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі, вони напевно, назвали б його «тюремна машина».

** Поява термінів «однорукий» та «одноокий» у Дельоза та Гваттарі пов'язана з роботою Дюмезіля «Митра-Варуна» (Париж, 1948 р.), де аналізуються міфологічні персонажі та діячі стародавньої історії, а однорукість та одноокість виявляються тими символічними ознаками, котрі переносяться Дельозом та Гваттарі на державний апарат, військову машину та зв'язок між ними. Існує гіпотеза про те, що військова машина знаходиться між двома полюсами політичного суверенітету. Проявляється у міфах або в історії у порядку 1-2-3. Наприклад (за Дюмезілем): 1. Одноокий Бог Одін заковує у кайдани та тримає у магічному полоні Вовка. 2. Вовк був передбачливий і зберіг усю свою силу. 3. Бог Тір показує Вовку, що визволитися від кайданів можна, якщо відгризти власну лапу. Більш детально див.: Deleuze, Gilles; Felix Guattari. Tausend Plateaus: Kapitalismus und Schizophrenie/ Deleuze, Gilles; Felix Guattari. Aus dem Franz. uebers. von Gabriele Ricke und Ronald Voullie [Hrsg. von Guenter Roesch]. — Berlin: Merve-Verl., 1997 — Plateau 13.

Література

1. Делез Ж., Гваттарі Ф. Ризоматична // Філософія епохи постмодерну: Сб. перекладів та рефератів. — Минск, 1996. — С.6 — 31.
2. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. П. Тарашук. — Київ, 1998.

Надійшла до редакції 16.02.2004 р.